

Boudens ziet een tegenstelling tussen Merciers relatieve openheid op intellectueel vlak en zijn afwijzende houding tegenover de Vlaamse beweging, toen nog een ontvoogdingsstrijd. Mercier speelde een grote rol in de evolutie van het Vaticaan tegenover de Vlaamse kwestie, van een vrij gunstig naar een meer gereserveerd standpunt, zoals blijkt uit twee vernieuwende, op Vaticaanse bronnen gebaseerde bijdragen: 'A Vatican perspective on cardinal Mercier (1917-1918)', en 'Mercier, the Vatican and the Flemish movement (1919-1921)'.

Boudens wijt Merciers houding vooral aan zijn Waalse achtergrond en zijn Belgisch patriotisme. Het verband tussen dit patriotisme en Merciers neothomistische filosofie — zeker tegen de achtergrond van de Duitse bezetting in de Eerste Wereldoorlog — had misschien wat meer uitgediept kunnen worden. Men kan zich overigens afvragen of Merciers verzet tegen de Vlaamse agenda niet mede een gevolg was van zijn streven naar een relatief open katholicisme. In het licht van de intellectuele bloedarmoede van het flamingantisme in de twintigste eeuw lijkt de tijd me misschien rijp voor een revaluatie van de roemruchte weigering van de kardinaal om het Vlaams als universitaire taal ernstig te nemen.

Vincent Viaene

H. A. Klomp, *De relativiteitstheorie in Nederland. Breekijzer voor democratisering in het interbellum* (Dissertatie Groningen 1997; Utrecht: Epsilon uitgaven, 1997, 292 blz., f42,50, ISBN 90 5041 045 6).

De titel van dit proefschrift belooft een interessante link tussen een natuurwetenschappelijke theorie en de Nederlandse cultuur. In zijn betoog laat Klomp zien dat het platonistische waarheidsconcept een belangrijke voorwaarde is geweest voor de antidemocratische houding die tot de Tweede Wereldoorlog in Nederland geheerst heeft. Maar wat heeft dat met de relativiteitstheorie te maken? Samengevat komt Klomps betoog op het volgende neer. De euclidische en newtoniaanse axioma's waarop de wis- en natuurkunde steunden, werden als transcendentale wetten beschouwd. Deze causale wetten maakten het mogelijk alle gebeurtenissen in de natuur te voorspellen. Dit bracht de Groningse filosoof G. Heymans ertoe een psychologie te ontwikkelen waarmee de besluitvorming van mensen bepaald kon worden als een functie van hun motieven. Menselijk handelen werd hierdoor gereduceerd tot een wiskundige formule, en werd zo voorspelbaar. Op basis van deze psychologie zou het vervolgens mogelijk zijn de maatschappij zodanig in te richten dat de juiste persoon op de juiste plaats zou komen, een situatie die vergelijkbaar is met Plato's ideale staat.

Voor deze redenering waren absolute tijd en ruimte noodzakelijke voorwaarden. Het verlaten van deze absolute tijd en ruimte ten gunste van relativiteit zette dit ideaal van de rationeel ingerichte samenleving op de helling. De pedagoog en natuurkundige P. A. Kohnstamm, aanhanger van de relativiteitstheorie en fervent democraat, stelde dat er geen absolute zekerheid bestond over de waarheid, en dat het dientengevolge niet houdbaar was een land politiek te laten leiden op basis van de waarheidsclaims van een intellectuele elite. Het alternatief was democratie.

Om dit mogelijk te maken moest het onderwijssysteem veranderd worden. Kinderen moesten niet opgevoed worden tot gehoorzame burgers, maar tot zelfstandig denkende mensen. De veranderingen in het onderwijs moesten ook zichtbaar worden in de opzet van de wis- en natuurkundelessen. Het onderwijs in deze vakken moest empirisch worden; de leerlingen moesten de axioma's afleiden uit hun ervaringen. Deze voorstellen haalden het echter niet en werden verdrongen door het systeem van de wiskundige en wetenschapsfilosoof E. J. Dijkster-

huis, waarbij de leerlingen de geldigheid van gepostuleerde axioma's via logische deductie moesten afleiden. Pas na de Tweede Wereldoorlog, toen Kohnstamms partij, de PvdA, een machtspositie verwierf, werden zijn ideeën in de praktijk gebracht in het algemeen vormend onderwijssysteem.

Klomp's stelling dat de relativiteitstheorie een (of het?) breekijzer geweest is voor de democratisering, wordt in het boek niet overtuigend bewezen. Klomp laat zien dat Kohnstamms ideeën over onderwijs en opvoeding beïnvloed zijn door de relativiteitstheorie, en dat hij daarnaast een democraat in hart en nieren was, maar een direct verband hiertussen blijft tussen de regels schemeren. Hetzelfde geldt voor de stelling dat de reacties van Dijksterhuis en Heymans op de relativiteitstheorie het wantrouwen tegen de democratie reflecteerden. Pas halverwege het boek wordt duidelijk dat het verband gezocht moet worden in de verwerping van het determinisme.

Vanuit zijn vakgebied, de thermodynamica, stond Kohnstamm sceptisch tegenover het wetenschappelijk determinisme van Heymans. Onduidelijk blijft of Kohnstamms antideterministische waarheidsconcept en de daaruit volgende democratische ethiek gebaseerd waren op de relativiteitstheorie, of dat de relativiteitstheorie alleen gebruikt werd als propagandamiddel. Kohnstamm schrijft het aan Einstein toe dat natuurwetten benaderingsregels zijn geworden, die door de mens geconstrueerd zijn en slechts tijdelijk functioneren. De doorvoering van dit idee in zijn ethiek lijkt hij echter eerder te baseren op de levensprincipes van de oudtestamentische profeten; zedelijk handelen is gebaseerd op 'gewetensbeslissingen', die steunden op een verantwoordelijkheidsbesef waar geen nonnen of conventies aan te pas kwamen.

Voor het onderwijs had Kohnstamms filosofie als consequentie dat ervaringswetenschappen, waartoe hij alleen de anorganische natuurwetenschappen rekende, belangrijker werden dan abstracte wiskunde. De nadruk lag op creatief denken en het ontwikkelen van persoonlijkheden en daarmee op een persoonlijker contact tussen leraar en leerling. Toch vraagt ook Klomp zich af of het middelbaar onderwijs in Nederland anders zou zijn geworden zonder de relativiteitstheorie. Hij merkt op dat dat niet te achterhalen is, maar zegt vervolgens: '[W]el kunnen we zeggen dat de inrichting van het huidige middelbaar onderwijs *mede* [cursief van mij] het gevolg is van de in de jaren dertig gehouden discussie en dat de argumenten van de Platonische richting zo sterk en de verdediging daarvan zo volhardend waren, dat een beroep op de relativiteitstheorie nodig was om de invloed van die richting te beperken'. Daarmee stelt Klomp vast dat de discussies over de relativiteitstheorie invloed hebben gehad op de inrichting van het onderwijs, maar waarom hij in zijn ondertitel de term breekijzer gebruikt om dit proces aan te duiden, is mij niet duidelijk. Een breekijzer veronderstelt een gewelddadige manier van binnendringen, maar het is zeer de vraag of daar in dit geval sprake van was. Als de relativiteitstheorie de basis is van een nieuwe ethiek, kan er (als er dan per se beeldspraak gebruikt moet worden) gesproken worden van een sleutel tot democratisering. De term breekijzer wordt naar mijn idee alleen gerechtvaardigd als de relativiteitstheorie uitsluitend als propagandamiddel gebruikt is om de reeds bestaande democratische idealen tegen de heersende opinie in door te drukken.

In het concluderende hoofdstuk wordt de oorspronkelijke stelling enigszins genuanceerd: hier concludeert Klomp dat de platonistische pedagogiek een remmende invloed heeft gehad op de democratisering, en dat er, dankzij de overwinning van de relativiteitstheorie in de debatten in het interbellum, *ruimte is ontstaan* voor onderwijshervormingen. Dit is wel iets anders dan het breekijzer waar in de ondertitel van gerept wordt!

Al belooft de titel meer — of iets anders — dan het boek biedt, het is zeker een werk dat het lezen waard is. Het geeft een aardige indruk van de manier waarop een wetenschappelijke theorie—direct en indirect — invloed heeft uitgeoefend op de Nederlandse cultuur. Uit Klomp's boek blijkt dat er geen sprake was van twee hermetisch gescheiden werelden, maar dat natuur-

wetenschap ook leefde in de samenleving. Door de aandacht te vestigen op het feit dat de term relativiteitstheorie gebruikt werd in maatschappelijke en filosofische discussies, laat Klomp zien dat de invloed van de natuurwetenschap een veel breder terrein bestreek dan op het eerste gezicht het geval lijkt te zijn.

Barbara Allart

J. van Haver, *Voor u, beminde gelovigen. Het rijke roomse leven in Vlaanderen 1920-1950* (Tielt: Lannoo, 1995, 315 blz., f74,50, ISBN 90 209 2741 8).

In dit boek laat Jozef van Haver, emeritus hoogleraar aan de Katholieke universiteit Leuven en het Universitair centrum Antwerpen, het katholieke leven in Vlaanderen nog eenmaal in volle glorie herleven, daarbij volop puttend uit zijn geheugen en familiegeschiedenis. Karakteristiek voor dit boek is dan ook het quasi-verzoek aan de lezer. 'Mag ik u nogmaals een persoonlijke herinnering meedelen'? Het betreft hier in zekere zin een vorm van collectieve autobiografie: de lotgevallen van de auteur (Wieze 1926) zijn — tot op zekere hoogte — exemplarisch voor de ervaringen van zijn generatiegenoten. Het Vlaamse rijke roomse leven was, evenals de Nederlandse pendant, welbeschouwd immers een sterk normatieve eenheidscultuur met een instrumentele kuddegeest die werd belichaamd door massaal kerkbezoek en het gehoorzaam bijwonen van openbare manifestaties van een 'strak en dominant instituut dat met heel zijn gezag woog op een strenge moraal'.

Van Haver heeft, zoals hij zelf in de verantwoording stelt, de coherente katholieke levensstijl tussen 1920 en 1950 zo objectief mogelijk willen beschrijven, 'zonder de gegevens te interpreteren'. Nu is dit natuurlijk een bij voorbaat tot mislukken gedoemd voornemen, maar de schrijver bedoelt hiermee dat hij zijn boek niet heeft geschreven als een afrekening met een verguisd verleden of als een lofzang op een triomfalistische periode. Noch frustraties, noch heimwee waren voor hem een drijfveer. De reden voor dit boek was om een opmerkelijke cultuurtoestand, die thans alleen nog als historisch gegeven bestaat, te reconstrueren aangezien er intussen een generatie is opgegroeid voor wie dit rijke roomse leven een onbekende wereld is geworden.

De volkskundige achtergrond van de auteur blijkt uit zijn perspectief: uitgangspunt is telkens het standpunt van de gewone gelovige en Van Haver heeft veel oog voor detail en voor de belevingsaspecten van het lekenleven. Uitgaande van het katholieke gezin en het dagelijkse parochieleven, trekt hij in de compositie van het boek steeds grotere cirkels. Het 'oude geloof' met de Latijnse hoogmis, de vespers en het lof, alsmede de kerkelijke feesten doorheen het jaar vormde een nagenoeg onwrikbaar baken dat via allerlei media zoals catechismus en volksmissie bij de parochianen werd ingeprint. De auteur bespreekt voorts de sacramenten (doopsel, eucharistie, vormsel, huwelijk, biecht, oliesel) als geloofsdaad en gewoontertueel. De geestelijke levensstaat krijgt speciale aandacht evenals de religieuze volkscultuur met uitingen als gebeden, verhalen, liederen, devotionalia, bedevaarten en vereringen. Vervolgens besteedt de auteur aandacht aan het onderwijs, waarbij met name ook het toekomstperspectief voor studerende meisjes aan bod komt. Het rijke roomse leven, een term die afkomstig is van een rubriek uit het destijds bijzonder populaire Nederlandse familieblad *De Katholieke Illustratie*, is ondenkbaar zonder massabewegingen (de Katholieke Actie, de Eucharistische Kruistocht, de Heilig-Hartbonden) en triomfalistische bijeenkomsten zoals het Zesde congres van Mechelen (1936) waarbij onderde leus 'Aardbeving in Europa' een pessimistisch toekomstscenario werd geschetst.

In de visie van toenmalige kerkleiders lagen er dan ook vele gevaren op de loer om het vrome